

Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 1999, C. 2, s. 5

Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar, 1789-1908

*Mehmet Beşirli**

“İnkışaf, haricî tesirlerle ve tazyik neticesinde
olamaz; içimizden gelmeli, kendiliğinden, tabii
olmalı ve kendi yolunu takip etmelidir.”

Sultan II. Abdülhamid

I. Giriş

Osmanlı terimi; bugünün Türkiye'si'nde değişik toplumsal grup ve sınıfların kendi iç benlik ve kimliklerinin oluşum aşamasında gündeme gelen sosyo-kültürel değişim ve dinamiklerin bir aracı olarak kullanılma eğilimi içindedir. Globalleşen dünyada eğer *Türk modernleşmesinin* ya da *modernleşme teorilerinin* temel kavramları oluşturulmak isteniyorsa, asıl olan Türk ulusunun kendi yakın geçmişinden, eski kurum ve alışkanlıklarından süratle uzaklaştırılma eğilimi genellikle entellektüel bazda kabul görmektedir. Yani modernleşme aşamasında şekillendirilecek yeni topluma, yeni ancak eskiden uzak bir kimlik

* Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

oluşturmak ve yeni algılama etkinliği ve metodu kazandırmak asıl tartışma konusudur¹. Son dönem bazı Osmanlı entellektüel çevrelerinin - Tanzimat'tan Genç Türkler'e - ve Milli Mücadele sonucu gündeme gelen Cumhuriyet ideolojisinin yeni bir devlet organı, yeni bir rejim ve yeni modern bir halk sloganının yarattığı milli heyecan, belki de o dönem Türk halkını yeni heyecanlara sevk etmiş olmalıdır. Yeniye ve moderne olan sürükleniş, geçmişin sıkıntılarından ve fedakarlıklarından bunalan Türk halkının tereddütsüz kabul ettiği ve yeni atılımlara götüren bir süreç olarak münis bir ferahlık içine ittiği bir dönüşüm olarak kabul edilmiştir. Modern bir heyecan, iyimserlik ve "*aydınlık geleceğin getireceği refah ve ferahlık*" Türk halkının yeni kimliğinde psikolojik bir rahatlamamanın göstergesi sayılmış olmalıdır.

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya siyasi ve ekonomik gelişmesine tam anlamı ile ayak uyduramadığı bir gerçektir. Yine bu dönemden itibaren bu açığı kapatmak için Avrupa kaynaklı reformasyon hareketlerine yönelmeler başladı. Ancak başlarda reformların çoğu ya *dış baskıları önleme* ya da içerde oluşmaya başlayan karışıklıklara karşı *yönetimi merkezi-*

1 Genel olarak modernleşme teorileri için bakınız, Hans-Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Bielefeld 1975, s. 8-17; karşılaştırmız, P. Steinbach, *Probleme politischer Partizipation im Modernisierungsprozeß*, Stuttgart 1982 ve P. Flora, *Modernisierungsforschung*, Opladen 1974. Siyasi modernizm ise, devlet teşkilini ya da millet teşkilini kapsamaktadır. Bakınız, K. W. Deutsch ve W. J. Foltz, *Nation- Bildung*, New York 1966. Diğer taraftan Osmanlı'dan Türkiye'ye modernleşme üzerinde gerek yabancı ve gerekse Türk araştırmacılar çalışmalarında bulunmuşlardır. Bernard Lewis'in başlattığı ve daha sonra da çoğu araştırmacıya yol açan Türk modernleşmesi yorumları oldukça değerlidir. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, İngilizce baskısından çeviren: Metin Kıratlı. Ankara 1988, Üçüncü Baskı, 1960 Ayrıca Bernard J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İngilizce baskısından çeviren: Mehmet Harmancı. II Cilt, İstanbul 1983, 1976 Bu kitabın özellikle II. cildi Türk modernleşmesi açısından objektif ve kapsamlı bilgiler vermesi açısından oldukça değerlidir. Ayrıca bakınız, Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, İngilizce 1963 baskısından çeviren: Osman Akinhay. II Cilt, İstanbul 1997, Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1966; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978. Son zamanlarda ise özellikle *Toplumsal Tarih Vakfı'nın* Türk modernleşmesi konusundaki yayınları dikkatle takip edilmektedir. Bakınız, Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (Editörler), *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, İstanbul 1999. Bu kitapta Türk modernleşmesi ve Türkiye'de modernleşme üzerine yazarların sosyolojik, tarihi ve psikolojik açıdan yaklaşımlarını içeren oldukça kapsamlı makaleler ve yorumlar söz konusudur.

leştirme (güçlendirme) amacını taşıyordu². Bu sebeple Batı kaynaklı gerçekleştirilen siyasi, askeri, ekonomik reformların birçoğu Avrupa'dan aynen tercüme edilerek adaptasyon işlemine geçildi. Bu reformların, Osmanlı sosyo-kültürel iç bünyesine, kaynağını uzun tarihî süreçler ve deneyimlerden alan klasik Türk-İslam kimliğine uyup uymayacağı ne alt ne de entellektüel düzeylerde tartışılmadı. Zaten tartışma şartları da mevcut değildi. Bir taraftan ulema kesiminin bozulması ve her türlü yeniliklere karşı çıkması ve kimi zaman askerî güçlerle işbirliği yapması, diğer taraftan bu dönemde ulemânın temsil ettiği ve dönemin aydın potansiyeli denilebilecek grupların dışında laik entellektüel bir birikimin henüz olmaması yeni gelişmeler önündeki en bariz engellerdi. Eğer reform karar vericileri kendi özgür iradeleri ve insiyatifleri yanında dış etkileşimleri devre dışı bırakıp, iç bünyenin sınırlamalarına uysaydı, belki de Osmanlı toplumuna reformlar daha da geç girecekti. Belki Osmanlı yöneticileri kendilerine zaman bırakmayan iç çalkantıların ve buna bağlı olarak gelen dış baskıların sonucu, Avrupa'dan aktarılacak reformların seçimi ve iç bünyeye uyup uymayacağı konusuna eğilemediler. Öte yandan başlarda İmparatorluğun bekası ve iç bünyesel evrimi için gerçekleştirilen iyileştirmelerin, zamanla büyük bir çoğunluğu azınlıklara yeni özel haklar getirmekten öteye gidemeyince³

-
- 2 Osmanlı'da modernleşme, aradan yıllar geçmesine rağmen hala canlı bir tartışma konusu olarak zihinleri meşgul etmektedir. Bunun sebeplerinin başında Osmanlı çağında büyük bir mesafe ve kesafet kaydetmiş Batılılaşma hareketinin hala devam etmesi ve bir türlü tamamlanamamasıdır. Türkiye'nin modernleşmesi henüz başarıya ulaşmadığı içindir ki, Osmanlı modernleşmesi ve Batılılaşma hareketleri hemen her taraftan ve görüşten simalar tarafından şiddetle eleştiriye uğramış, bugünkü başarısızlığın eskiden kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Bu tartışmalarda Tanzimat hareketi baş rolü oynar. Çünkü Türkiye'de Osmanlı modernleşmesini ve Batılılaşma hareketini, Tanzimat reformları ile başlatmak bir gelenek olagelmıştır. Bu anlamda Tanzimat iki esas konuda eleştiriye uğramıştır. "Birincisi, Tanzimatın Osmanlı İmparatorluğu'nu kendisine yabancı olan bir kültür ve medeniyetin emrine vermesi, böylece Türk milli kültürünün, milli teşkilâtının bozulması ve dağılmasına yol açmıştır. İkincisi ise, Tanzimatın eksik, tereddütlü, uygulamasında büyük aksaklıklar bulunan, böylece başarısız kalan bir Avrupalılaşmayı temsil etmesidir." Erol Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, İstanbul 1986, s. 21.
 - 3 Osmanlı'da 1839 Tanzimat Fermanı azınlıklara direkt özel ve kapsamlı haklar getirmese bile, 1856 Islahat Fermanı tamamen dış baskıların da etkisiyle gayrimüslim azınlıklar lehine çıkarılmış bir haklar manzumesi idi. Daha önceleri kimi zaman yazılı hale getirilmeden adilce ve yaşanarak sahip olunan özel azınlık hakları, şimdi Avrupa'nın

tepkilerin dozu giderek arttı. Batı'dan tecrübesizce seçilen ve ani kararlarla Osmanlı toplumuna aktarılan Batı Avrupalı reformların zamanla teoriden pratiğe dönüştürülmesinde de problemler ortaya çıktı. Çünkü bu işlemleri yapacak kalifiye bürokratik eleman yoktu ya da daha emekleme devresinde idi⁴. Bunlara ilaveten gayri müslim Osmanlı tebaası lehine dış baskılar da her geçen gün yeni metod ve uygulamalarla artıyordu. Tanzimat'la birlikte azınlıklar yeni haklarını devlet idarecilerine resmi bazda onaylattırırken, aynı zamanda dış müdahaleye giden yolu da ardına kadar açma eğilimine girdiler. Ancak bu durumdan eskiden beridir devlet idaresinde tam anlamı ile söz sahibi olmasalar bile, Osmanlı hanedanına ve halifesine derin bir heyecanla bağlı olan Müslüman Türkler temelden etkilendi⁵. Bu gelişme zamanla klasik dönemde mevcut olan gayri müslimlerle Müslümanlar arasındaki yakın ilişkileri de sarstı ve güvensizliğin ilk tohumları atıldı. Bu ayrışmaya zamanla dış etkiler de eklenince; yani gayri müslimlerin koruyuculuğu Büyük Güçler'in denetimine geçince, çok uluslu klasik Osmanlı birliğinin dengesi bozuldu.

II. Modernleşme Sürecinde Osmanlı Toplumunun İç Dinamikleri ve İlk Aydın Tipinin Oluşması

Osmanlı toplumu yalnız başına yani dışardan herhangi bir etki ve baskı olmadan Avrupa teknolojisine entegre olabilir ve "zaafiyet" sürecini iç dinamiklerini kullanarak önleyebilir miydi? Bu sorulara verilecek olumlu ya da olumsuz cevaplar için, şu andaki bilgilere ulaşılabilecek Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki kaynakların tasnifinin yetersizliği ortadadır. Batılı kaynaklardan çok, sayıları milyonları bulan Osmanlı vesikalarının araştırmacıların hizmetine sunulması işleminin tamamlanmasından sonra, ancak tartışmalı metodolojik yaklaşımlardan ve yorumlardan bir sonuç beklenebilir. Bunun için de daha uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüzyıllık tarihi üzerine detaylı,

müdahalesine açık hale getirmiştir. Daha sonraki süreçte bu müdahaleler, azınlıklar lehine yeni reformları, her yeni reform da yeni bir Batı müdahalesini, her ikisi de girift bir biçimde kargaşalıkların daha da artmasına yol açmıştır.

4 Carter V. Findley, Kalemîyye'den Mülkiyye'ye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, 1989 İngilizce baskısından çeviren: Gül Çağalı Güven, İstanbul 1996, s. 25.

5 Bilâl Eryılmaz, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İstanbul 1992, s. 96.

iç ve dış dinamikleri gözönünde bulunduran tartışma ve yorumlar gerekmektedir.

Diğer taraftan Batı kaynaklı Osmanlı reformlarının başarı şansı daha baştan yok muydu? Belki bunun için de, Osmanlı toplumunun iç dinamiklerinin daha ayrıntılı bir yorumu ve uygulamada gösterilen yönetsel hatalarla birlikte, Batı'nın baskısının Osmanlı idarecileri ve halkı üzerinde oluşturduğu psiko-sosyal ve siyasi gelişme ve değişikliklerin incelenmesi gerekir. Kaynağını *II. Mahmud'un* (1808-1839) uygulamalarından alan Batı tarzı reformlardan Müslüman halkın oldukça rahatsızlık duyduğu bir gerçektir. Çünkü daha sonra Tanzimat reformları siyasi, idari ve askeri gelişme ve değişimle beraber, daha fazla genellikle sosyal ve kültürel hayatı etkilemiş⁶ ve temelden zayıf da olsa Osmanlı toplumsal gruplarını sarsarak, Batılı eğitim ve kültürüyle tanışmış *Mustafa Reşid Paşa* (1800-1858) gibi yeni elitlerin⁷ doğmasına zemin hazırlamış ve zamanla dejenerasyona giden yolu da açmıştır. Sonuçta Tanzimatın yol açtığı başarı ya da başarısızlıklar, Osmanlı toplumunda kaynağını edebiyat ve basından alan ve yeni ve eski kavgası arasında bocalayan, yeni entellektüel ya da zamanla muhalif aydınların doğmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan klasik Osmanlı eğitim sistemi ve ulema sınıfı hali hazırdaki çöküntüsünü sürdürüyordu. Bunlar Tanzimatla birlikte gelişen Avrupalı laik eğitim sistemi ve yeni oluşan aydınlara karşı cephe almakta gecikmediler⁸. Buna karşılık tamamen

6 Eryılmaz, 124.

7 Mehmet Kaplan, Mustafa Reşid Paşa'nın şahsında yeni oluşmaya başlayan elit tipi, "yeni aydın tipi" kavramı ile betimlemektedir. Ona göre, yeni oluşan bu aydın kimliğinin, klasik Ulema'dan ayrılan en bariz özelliği gücünü maneviyattan değilde, akıl ve vicdandan almasıdır. Mehmet Kaplan, "M. Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri (Bildiriler), 13-14 Mart 1985, Ankara 1987, s. 114-115. Mustafa Reşid Paşa'nın Batılılaşma görüşleri ve Batı'ya bakış açısı için bakınız, Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri (Bildiriler), 13-14 Mart 1985, Ankara 1987, s. 73 vd.

8 "...Meselâ, tekkelerde, medreselerde rüyalar görülür ve güya Peygamber Efendimiz Hazretlerine atfen, 'Şeriatimi kaldırıyorsunuz, böyle giderse ümmetimin değılsiniz' diye azarladığı yayıldı. Kürsülerde vaizler, Tanzimat aleyhinde halkı irşada çalıştı." Ali Rıza ve Mehmet Galip, Geçen Asırda Devlet Adamlarımız I, İstanbul 1973, s. 24, aktaran Eryılmaz, s. 127.

klasik ulemanın her yeni Batılı yeniliğin karşısındaki tavrının karşısında, kaynağını yine İslam ve gelenekten alan, ancak Batılı fikir ve gelişmelere açık düşünürlerin de varlığı Osmanlı aydın kimliğini tanımlamayı zorlaştırmaktadır.

Osmanlı kimliğinde tarihsel modernleşme, 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'ya siyasi-teknolojik açıdan uyabilmek, toplumlar arasında genişleyen sosyo-kültürel dinamiklerin yakınlaşmasına katılabilmek için, alabildiğince geleneksel yükümlülüklerden kurtulmak anlamında kullanılır olmuştur. Geleneksel anlamıyla ya da Türk-İslam kültürünün modernleşmeye uyumu tartışmalarında, *Ahmed Cevdet Paşa*'nın (1823-1895) tarihçiliği, edebî kişiliği, zihniyet dünyası ve modern Müslüman kimliği önemli rol oynar. Ahmed Cevdet Paşa⁹, 19. yüzyılın etkili Osmanlı entellektüellerinden biri olarak, bir hukuk devrimi olan Mecelle'nin¹⁰ hazırlanmasına öncülük ederken hem "*modernizmden*" hem de "*geleneksel*" kültürden esinlenmiştir. Dahası 19. yüzyılda ve 20. yüzyıla geçerken bir taraftan gelenekselliğin dar kalıplarından uzak ve modernleşmeyi toplumsal ve bireysel yaşamının etkili ve heyecanlı bir aracı olarak gören, diğer taraftan da Batıdaki kavram ve uygulamaları Batıcı bir yaklaşımla yorumlayarak modernleşmeyi nüfuzlu bireylerin tekelinde sayan entellektüellerin varlığı, Osmanlı toplumundaki elitlerin "eski" ya da "yeni", "geleneksel" ya da "batılı", "klasik" ya da "modern" terimlerini sık sık kullanmalarına sebep olmuştur. Ancak bütün bu kelimeler fasit bir daire içine sıkışarak terimleşmemiş, bu da kavram kargaşalığını önleyememiştir. Hepsinin beklentisi, eski Osmanlı kurumlarını yenisi ile değiştirmek ya da reorganize etmeye matuf kararları uygulamaya dönüştürmekti. Bazılarına göre amaç, eskiyen kurumları Batılı eşdeğerleri ile değiştirmek, kimilerine göre de bunu yaparken

9 Bilim, siyaset, felsefe, dil ve edebiyat ve hukuk adamı olarak Ahmed Cevdet Paşa hakkında bakınız, Ahmet Cevdet Paşa - Vefatının 100. Yılına Armağan 1823-1895 -, Sempozyum: 9-11 Haziran 1995, Ankara 1997; Ebul'ula Mardin, Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, Ankara 1996; Kemal Sözen, Ahmet Cevdet Paşa'nın Felsefi Düşüncesi, İstanbul 1998; Christoph K. Neumann, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğine Yansıyan Zihniyet Dünyası", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, 1. Uluslararası Tarih Kongresi, Ankara, 24-26 Mayıs 1993, İstanbul 1998, s. 64-71.

10 Mecelle üzerine bakınız, Ali Himmet Berki (Metni ve açıklamaları kontrol eden), Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye), İstanbul 1990.

Osmanlı toplumunun iç dinamiklerini gözden kaçırmamaktı. Birinciler, Batılı reformları gerçekleştirirken, toplumun alt kademelerinin ya da katmanlarının olurlarını alarak değil de, tepeden tabana sürüklenen bir süreci öngörüyorlardı. Bu görüşün temelinde yatan varsayım “ortamın ve kuramların değişmesi halinde, bireylerin davranışlarının kolayca biçimlendirilebileceği”¹¹. İkinciler ise, Osmanlı toplumuna ve insanına ters düşmeyen ve onların desteğinde taban-tavan işbirliğini savunuyorlardı.

III. Osmanlı Toplum Yapısında Değişim: Tanzimat Reformları ve Yeni Aydın Kimliği

1. Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda İlk Batılılaşma Esintileri

1789 Fransız Devrimi'ne kadar, her ne kadar Avrupa kaynaklı reformların Osmanlı yönetim erki tarafından kullanılma temayülleri görünse bile, bunlar tasarlanan yeniliklerin kurumsallaşması açısından çok fazla bir değer ifade etmemiştir. Avrupa'nın Rönesans ve Reform'la birlikte yeni bir bakış açısı kazanmaya başladığı çağdaş dönemde, Avrupalı hareketler Müslüman uluslar açısından pek ilgi uyandırmış değildir¹². Dönemin çağdaş dünyasında - XIV. ve XV. yüzyıllar - hem Avrupa hem de Asya'nın en büyük imparatorluklarından biri durumuna gelen Osmanlılar'ın, ihtişam ve gururunun verdiği güçle, başlangıçta Batı'yı reddetmesi de bu açıdan belki ilginç gelebilir¹³. Bütün bun-

11 Reşat Kasaba, “Eski İle Yeni Arasında Kemalizm ve Modernizm”, Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (Editörler), çeviren: Nurettin Elhüseyni, İkinci Basım, İstanbul 1999, s.20.

12 Lewis, 41.

13 İslamın ilk devirlerinde İslam toplumunun, İslami olmayanlarla girdiği muhabere ve anlaşmaların kaynağına inildiğinde görülebilir ki, İslami nasların verdiği izin çerçevesinde “ötekilerle - gayrimüslim toplumlara - “ilişkilere girmek yadırganacak bir eğitim olarak görülmemiştir. Hz. Peygamber’in (S.A.V.) yaptığı ya da yapacağı hareketlerin ta başta İslam toplumu tarafından kabul edilmesi, belki böyle bir yaklaşımın sonucu olarak telakki edilebilir. Ancak daha sonraki dönemlerde İslam toplumlarındaki inkişaf ve ileri atılış, uluslararası ilişkilerde daha dar ve tekli bir yaptırım gücünü devreye sokmuştur. Yani İslami akidelerin bir gereği olarak, çeşitli bölgeleri İslam fütühatına açmak gayesiyle Allah adına yapılan kutsal savaşın ağırlık kazanması, İslam toplumla-

lara rağmen Fransız büyük devrimine kadar, Batılı bazı fikirlerin Osmanlı toplumunu etkilemesi de kaçınılmaz olmuştur. Özellikle askeri alanlardaki bazı yeniliklerin Batı'dan Osmanlı toplumuna aktarılmasında fazla bir aşağılayıcı unsur aranmamıştır. Çünkü kafirlere karşı girişilecek seferlerde Osmanlı Devleti'nin işine yarayacak olan etkin silahların ve malzemelerin kalitesi, İslamın Hıristiyanlık karşısındaki gücünü de etkileyecektir. Bu açıdan bazı askeri yeniliklerin Batı kaynaklı olmasına içten bazı tepkiler geldiği zaman, kafirlere karşı girişilecek savaşta, onlarla mücadele yöntemlerini öğrenmenin caiz olduğuna dair fetva verildi¹⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bilinçli olarak ilk batılılaşma hareketleri 18. yüzyılın başlarından itibaren gündeme geldi. *Lale Devri* olarak adlandırılan dönemde (1703-1730), Damad İbrahim Paşa'nın ülkeye sokmaya çalıştığı yenilikler¹⁵, her ne kadar mükemmel organizasyonları beraberinde getirmese bile, yine de ilk Batılı etkilerin Osmanlı toplumuna girmesi bakımından önemli görülmelidir. Özellikle Paris'teki Türk elçiliğinin başlattığı Avrupa modasının, yeni stil ve tarz yeni sosyal hayatın ilk belirleyicileri olarak görülmesi ve bunun kısa süre içinde İstanbul'da da karşılık bulması, kültürel bazda kendinden ayrılışın ve yabancı kültürün ilk fakat etkileyici yansımaları gösteriyordu. Ancak bu Frenk tarzı yaşama biçiminin ortaya çıkardığı gerçek, bu tür bir değişimin İslam toplumu ve onun baskı grupları tarafından kabul edilip edilmemesi sorunu idi. Nitekim 1730'da İran karşısında alınan yenilgi, sonun başlangıcı oldu. Sarayın ve çevresinin Batılı tarz yaşama hırsı ve bunda ısrar etmesi sonrasında oluşan ayaklanma ile yeniliklerin hızı düşse bile, Batılı etkiler tamamen sona ermedi. Özellikle askeri alanlarda iyileştirmeler devam etti. Dönemin en dikkate değer adamı, matbaanın Türkiye'ye aktarılışında önder

rının kendisi dışındakileri küçümsemesine sebep olmuştur. Diğer taraftan İslam medeniyetinin yayılmakta olduğu dönemde Hıristiyanlığın İslama verecek olumlu bir şeyi olmaması ve Hıristiyanlığın eksik noktalarının tamamlayıcısı olarak İslam Dini'nin vahiyler zinciriyle iyice açığa çıkması, ve dahası Hıristiyanlığın aşağı bir kültür görünümüyle İslam gururunu okşaması, İslam toplumuna yerleşmiş ve daha sonra kısmen fasit bir daire içine kaydırılan bir üstünlüğü getirmiştir. Lewis, 41-42.

14 Aynı eser, 42.

15 Ahmet Refik, *Lale Devri*, İstanbul 1331; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 50-65.

olan İbrahim Müteferrika, en önemli olayı da matbanın Türkiye'ye resmi kanallardan getirilişiydi¹⁶. Müteferrika yeni Sultan I. Mahmud'a (1730-1754) sunduğu muhtıradan, idari ve askeri anlamda alınması gereken tedbirlerle birlikte uluslararası ilişkilere de gerekli ihtimamın gösterilmesi gerektiğini vurgulayarak, bu anlamda modern Türk aydın kimliğinin ilk öncülerinden biri¹⁷ olma yolunda büyük adımlar atıyordu. Diğer taraftan 1721'de Paris'teki Türk elçisi Yirmisekiz Mehmed Said'in oğlu Said Çelebi de, Müteferrika ile aynı çizgide hareket edince, yeniliklerin önü açıldı. Özellikle bu iki aydının çabaları ile dini eserler dışındaki kitapların basılmasına fetva alınması, kültür ve edebiyat alanında yeni gelişmelere zemin hazırladı¹⁸. Dahası önceleri evreni kendinden ibaret sayan bir toplumdaki matbaa sonrası gelişmeler, Batılı esitilerin imparatorluk toplumu tarafından da kabul edilmesine doğru eğilimi artırdı.

2. Fransız Devrimi ve Batılı Fikirlerin Osmanlı'ya Tesiri

1683 yılında II. Viyana kuşatması ile gelen yenilgi sonrasında Osmanlı idari sistemi başta olmak üzere devlet müesseselerindeki çözülmenin başladığı ve sonrasında gelen askeri yenilgilerin ve telafisi zor anlaşmaların akdedilmesi ile de, Osmanlı Devleti'nin bir duraklama ve hatta gerileme dönemine girdiği genel kabul görmektedir¹⁹. Viyana yenilgisinden sonra Osmanlı ordularının

16 Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939.

17 17. yüzyılda Koçi Bey, aslında İmparatorluğun çöküş sebepleri ve alınması gereken acil tedbirler konusunda hem Sultan IV. Murad hem de Sultan İbrahim'e sunduğu lâyhalarında mükemmel yorumları ile, aslında ilk aydın tipinin örneğini vermesi açısından zikredilmesi zorunlu bir simadır. Koçi Bey'in düşünceleri için bakınız, *Koçi Bey, Koçi Bey Risalesi*, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, Ankara 1985.

18 Berkes, 50-65.

19 Viyana yenilgisinden sonra Osmanlı Devleti'nin gerileme devrinin başladığı birçok kaynakta zikredilmektedir. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt, Birinci Kısım, Ankara 1983, 3. Baskı, s. XVI. Robert Mantran ise, XVII. yüzyılı, "imparatorluğun doruğu ile gerileyişi arasında bir geçiş dönemi" olarak görür. Çünkü ona göre Osmanlılar hala hesaba katılması gereken büyük bir gücü temsil ederler. "XVII. yüzyıl boyunca, Bağdat'la Irak'ın yeniden fethini, Girit'in fethini, Viyana surlarının dibine değin uzanmış tehdidi, başarıları arasına koymalı. Ne var ki, birçok kez yenildiler yine de ve Viyana kuşatmasının başarısızlığına uğraması, Batı'da, belki olayların gerçekliği

yenilebileceği fikriyatının Avrupa’da doğması, belki daha sonraki süreçte Osmanlı siyasi ve askeri organları açısından zararlara sebep olmuş olabilir. Ancak hala korkunç bir güce sahip olan Osmanlı toplumunun Avrupa karşısındaki çözümlüğünde rol oynayan saiklerden en önemlisi, maddi güç kayıplarından çok, çok milletli bir imparatorluğun temelini sarsacak fikirlerin dünyaya yayılması sayılmalıdır. Çünkü Viyana yenilgisinden sonra Küçük Kaynarca Barışı’na (1774) kadarki yaklaşık yüzyıllık bir süreçte Osmanlı devlet yapısının şu ya da bu şekilde zaafa uğraması söz konusu olsa bile, asıl maddi yenilginin Fransız İhtilali’nin hemen öncesinde fakat asıl ayrımcı fikirlerin 1789’dan sonra vukubulması ilginç olmuştur. Osmanlı askeri yenilgisinin ardından İmparatorluk sınırlarını tehdit eden Fransız patentli fikirlerin, özellikle coğrafi yakınlığın verdiği avantajla Hıristiyan Osmanlı vilayetlerinde etkili olması, Türk imparatorluğunun tarihi bir şanssızlığı olarak kabul edilebilir. Fransız sosyal hayatında ortaya çıkan değişimler, Müslüman halk için pek ilgi çekici gelmemiştir. Çünkü Osmanlı toplumu, İslam hukukunun engellemeleri ile Avrupa’daki gibi katı bir sosyal engeli ve sonucunda sınıf imtiyazlarını tanımamıştı. Böyle olunca fakirle zengin arasında oluşmayan sosyo-ekonomik uçurum, İslamın ahlak ve merhamet gelenekleri ile de birleşince önemli bir eşitsizliğin çıkmasını engellemişti²⁰. Bu açıdan Fransız devriminin *eşitlik* ve *hürriyet* kavramları siyasi anlamda Osmanlı toplumu için yeni birşey getirmemiştir²¹. Ancak *milliyet kavramının* Fransız Devrimi’nin yeni fakat etkili bir aracı olarak gündeme gelmesi²², İmparatorluğun dengesini bozacak bir saik olarak potansiyel bir tehlikenin varlığını ortaya çıkarmıştır.

ile orantılı bile olmayan, dev bir yankıya yol açtı; bununla beraber, Osmanlı yenilmezliği mitosunun güçten düşmesine katkıda bulundu ve İstanbul hükümeti karşısında daha azimli bir tutuma götürdü Avrupalıları.”, Robert Mantran, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I, Osmanlı Devleti’nin Doğuşundan XVIII. yüzyılın sonuna, İstanbul 1991, Fransızca baskısından çeviren: Server Tanilli, s. 321.

20 Lewis, 54-56.

21 Fransız İnkılabı’nın siyasi tarihi üzerine bakınız, A. Aulard, Fransa İnkılabının Siyasi Tarihi. Demokrasinin ve Cumhuriyetin Kaynakları ve Gelişmesi 1789-1804, Cilt I, Fransızca’dan çeviren: Nazım Poroy, Ankara 1987.

22 Rifat Üçarol, “Küçük Kaynarca Anlaşması’ndan 1839’a Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt II, İstanbul 1993, s. 355 vd.

Fransız devrim fikirlerinin ilk etkileri III. Selim döneminde İmparatorluğa yayılmaya başlamıştır. III. Selim dönemi, Tanzimat hareketinin ilk öncüllerini oluşturması açısından da, Osmanlı modernleşme tarihi içinde oldukça önemli bir dönem olarak görülmelidir. Özellikle İmparatorlukta Batılı askeri reformları başlatarak III. Selim, Avrupa'nın askeri teknolojisine uyma sinyalleri verince, daha sonraları sayıları az da olsa bazı bürokratları da etkiledi. 1792'den sonra Avrupa'nın Fransız devrim fikirleri ve sorunları ile uğraşması, Sultan III. Selim'e ordunun modernleştirilmesi ve Batılı eşdeğerleri seviyesine yükseltilmesi için heyecan vermiş olmalıdır. *Nizam-ı Cedid* adı ile Osmanlı ordusunun yeniden teşkilatlanmasını öngören yeniliklerin, Fransa'nın da etkisiyle kısa süre sonra devletin önemli bütün kurumlarındaki *yeni düzen* biçiminde anlaşılması²³, diğer yeni değişim ve gelişmelere başlangıç teşkil etmiştir. Özellikle Fransız öğretmenleri tarafından eğitilen kara ve deniz subaylarının bakış açılarında gündeme gelen değişim, III. Selim döneminde klasik Osmanlı devlet adamı ve aydını yanında yeni ve Batı tipi ilk aydın nüvesinin ilk belirtilerinin oluşmaya başlaması²⁴, belki de klasik-modern, dinî-laik ya da geleneksel-batılı ayırımın daha sonraki süreçte kristalleşmesine yol açacaktır. III. Selim döneminde ilk daimi elçiliklerin Avrupa'nın önemli başkentlerinde açılması da²⁵ Batılı etkilerin İmparatorluğa girmesinde ve yeni aydın kimliğinin oluşmasında etkili olmuştur. Belki Londra, Viyana, Berlin ve Paris gibi Avrupa'nın önemli metropollerine gönderilen ilk Osmanlı elçileri klasik eğitilmiş ve Batı dili bilmeyen ve dahası Avrupa hakkında detaylı bilgiye sahip olmayan diplomatlardı. Bu elçilere gittikleri ülkelerdeki dillerle birlikte faydalı olabilecek bilgileri de

-
- 23 Sultan III. Selim, 1792 ve 1793'de bir dizi yenilikleri içeren hatt-ı hümayunlar çıkardı. Nizam-ı Cedid adı verilen bu hatt-ı hümayunlar, eyalet yöneticiliği başta olmak üzere bir dizi idari ve mali konuları içeriyordu. Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları - Nizam-ı Cedid - 1789-1807, Ankara 1988.
- 24 III. Selim zamanında Avrupa'ya inceleme yapmak için gönderilen Ebubekir Ratip Efendi gibi bazı devlet adamlarının Batı'yı etüd etmeye başlaması, modern devlet adamı kimliğinin oluşmasına giden yolu açmıştır.
- 25 Avrupa'daki ilk daimi Türk elçilikleri için bakınız, Ercüment Kuran, Avrupa'da İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faliyetleri, Ankara 1968; ayrıca ilk Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri için bakınız, Faik Reşit Unat, Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri, Tamamlayıp yayınlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1987.

öğrenmek ve raporlar halinde İstanbul'a bildirmek emri de verilmesine rağmen, ilk elçilerin gönderdikleri mektuplardan Avrupa'yı pek anlayamadıkları ve oradaki teknolojik ve siyasi gelişmelerden pek etkilenmedikleri anlaşılmaktadır²⁶. Ancak bu elçilerle birlikte Avrupa dillerini ve özellikle dönemin Avrupası'nda edebî ve siyasi bazda en revaç gören Fransızca'yı ve Batı'daki sosyal-kültürel yaşantıyı öğrenmek üzere genç Türk kâtipler de gittiler. Bu Kâtipler zamanla Osmanlı ülkesine dönerek, önemli memuriyetler üstlendiler. Dolayısıyla Batı görmüş ve iyi kötü bir Batı dili öğrenmiş ve Batılı devrimci fikirlerden etkilenmiş bürokratların sayılarının gittikçe artması, Tanzimat hareketine zemin hazırlamıştır. Bu açıdan Fransız Devrimi'nin bir yansımasının, III. Selim reformları aracılığıyla²⁷ Tanzimat'a sürüklenişe yol açtığı da göz ardı edilmemelidir.

3. Tanzimat ve Osmanlı Reformları

III. Selim'in tahtan indirilmesinden sonraki süreçte geçici de olsa Osmanlı reformlarının hızı kesildi ve İstanbul'da bir süre reform karşıtlarının hakimiyeti söz konusu oldu. Ancak Tuna cephesi komutanı Bayraktar Mustafa Paşa'nın gayretleri sonucu Sultan (II. Mahmud) ile mahalli güçler arasındaki ilişkileri belirleyen *sened-i üttifakın* (1807) imzalanmasından sonra, reformlara devam kararı alındı²⁸. Ancak bu defa da Bayraktar ve taraftarlarına karşı şiddetli propaganda sonucu, dönemin yegane muhalefet kaynağı Yeniçerilerin ayaklanmasıyla dönem büyük darbe yedi. Bundan sonra Sultan, daha radikal tedbirler alarak yeniden reformlara girişmek için 1826'ya kadar zaman kollamaya ve hazırlanmaya başladı²⁹. II. Mahmud'un gerçek amacı, muhalefet kaynaklarını etkisizleştirerek *merkezi otoriteyi yeniden güçlendirmek* ve acilen *Batılı reformlara devam* etmektir³⁰. Çünkü yerel yönetimleri, merkezi otoriteye bağlamadan reformlara girişmek adeta imkansızlaşmıştı. Sultan, yönetiminin ilk yıllarında merkezi gücü tekrar kurmak için faaliyetlerde bulundu. Ancak Os-

26 Karal, Selim III, 163 vd.

27 Davison, 34.

28 Shaw, II, 26 vd.

29 Aynı eser, 31.

30 Davison, I, 42-44.

manlı Devleti'nde her yeniliğin karşısında durmak için silah gücünü kullanan Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılmasından sonra, planlı ve daha radikal reformlara girişmek için cesaretlendi. Çünkü eyaletlerdeki ayan ve eşraflar birlikte, payitahta Yeniçeriler ve onları destekleyen dervişler başta olmak üzere, Sultan'ın yüksek yönetimini kısıtlayan ve reformlara meydan okuyan muhalefet odakları kurutuldu³¹. Hatta ulema bile çoğu zaman desteklediği Yeniçeri ordusunun yok edilmesinden sonra, sessiz bir bekleyişe büründü ve gittikçe etkisizleşti. Sultan da uzun yıllar sonra otoritesini kurdu ve yeni teşkilatlandırdığı ordusunun (Asakir-i Mansure-i Muhammediyye) gücüyle birlikte yeni reformlara girişti. II. Mahmud reformları, III. Selim'in faaliyetlerini de dahil edersek³², 19. yüzyılın (Tanzimat ve II. Abdülhamid reformları) ve sonrasında 20. yüzyılın başında İttihatçı ve Cumhuriyetçi yönetimlerin sürdürdüğü ve geliştirdiği reformların, temellerini planlayıp uygulaması açısından reform tarihimizde önemli bir dönemi simgelemektedir. Sultan Mahmud döneminde, devlet teşkilatından başlamak üzere sosyal ve kültürel hayata kadar tüm müesseselerdeki yenileşme ve gelişmeler, modern Türkiye'nin kurulmasına giden yolu açmıştır.

Sultan II. Mahmud, III. Selim'in başlattığı Avrupa'da daimi elçilik açma fikrini devam ettirdi ve özellikle kurdurduğu *tercüme odası*³³ vasıtasıyla, dış ilişkilerde oldukça önemli olan tercümanlık işlerini tamamen müslümanların uhdesine verdi. Bu tercüme odalarından yetişen ve Avrupa'da büyükelçilik yapan Osmanlı bürokratları, daha sonraki süreçte Türk dış politikası başta olmak üzere devlet yönetimini tamamen ellerine geçirdiler³⁴. Özellikle Tanzimat'ın üç büyük devlet adamından Mustafa Reşid Paşa³⁵ 1834'de Paris ve

31 Nevzat Kösoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1990, s. 548.

32 III. Selim dönemindeki değişimler daha çok serbest değişimler çağını ifade ediyordu. Ancak II. Mahmud'u selefinden ayıran ve daha sonra diğer sultanlara da örnek olacak saik, "mecburî ve güdümlü değişmelerin" başlaması ve artık böylece devam edip gideceğinin anlaşılmasıdır. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1987, s. 165.

33 Cahit Bilim, "Tercüme Odası", OTAM, A.Ü., *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi*, Sayı 1, Ankara 1990, s. 40-41.

34 Davison, I, 39-40

35 Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat üzerine bakınız, Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985; Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, *Bildiriler*, Ankara, 13-14 Mart 1985, Ankara 1987; *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim- 3 Kasım 1989, Ankara 1994.

sonra Londra'ya, Âlî Paşa 1836'da Viyana'ya, Fuad Paşa 1840'da Londra'ya gitmişlerdi. Yine dönemin önemli simalarından Sadık Rifat Paşa 1837'de Viyana'da orta elçiydi. Mehmet Şekib 1841'de Viyana'da, İbrahim Sarım Paşa 1834'de Londra'da hizmet görmüştü. Bu ilk diplomatların çocukları da Avrupa'da bulunma ve hatta eğitim görme fırsatı yakaladıklarından, daha sonraki süreçte devlet kademelerinde önemli mevkileri işgal ettiler³⁶. Özellikle 1834'de babasıyla Paris'e gidip üç yıl St. Louis Lisesi'nde okuyan Ahmed Vefik Paşa, daha sonra Paris'e büyükelçi, iki kez Sadrazam ve 1877'de Osmanlı Meclis-i Mebusan başkanı oldu³⁷.

II. Mahmud 1826'dan, ölümü 1839'a kadar olan dönemde oldukça önemli atılımları başardı. Avrupa tarzında ve modern anlamda reform hareketlerine girişti³⁸. Çoğu reformu, güçlendirdiği saltanat makamının otoritesi ile gerçekleştirdi. Batılı reformları almada oldukça kuvvetli idi. Ancak kendisine yol gösterebilecek bürokratların azlığı, yeni emekleme devresinde bulunan yeniliklerin başarı şansını riske soktu. Kendilerine görev verdiği bürokratlar, hazırlıklı değillerdi. Yeni rejimde şikayetler daha da arttı. "Batı tarzında yaşamın artan masrafı, devam eden memuriyet ve mülkiyet güvensizliği, reformcu nezaretlerin kronik malî düzensizlikleri ve, her şeyin üstünde, geleneksel ahlâk standartlarının yerlerine yenisi konmaksızın yıkılması hep birlikte devlet memurlarının kinik 'kelbî' ve yiyici olmasına yol açtı. Eski düzende, çoğu kimse-lerin uymağa çalıştığı, kabul edilmiş bir sosyal bağlılık ve yükümlülükler dizisi vardı. Eski düzenin yıkılmasıyla, bu karmaşık sosyal ilişkiler ve bağlar örtüsü yırtıldı ve onun yerine, yeni memurlar için pek az anlamı olan ve idare ettikleri halk için hiçbir anlamı olmayan, ithal malı ve yabancı müesseselerden kurulu yeni bir takım geçti. İdare edenler ile idare edilenler arasında zaten daima bir uçurum vardı. Şimdi Batılılaşmanın gelişmesi, iktidar ve servet farklarına bir de eğitim ve dünya görüşü, konut ve mefruşat ve hattâ yemek ve kıyafet farklarını ekleyince, bu uçurum akıl almaz derecede genişledi".

36 Lewis, 89-90.

37 Ahmed Hamdi Tanpınar, "Ahmet Vefik Paşa", İslam Ansiklopedisi, Cilt I, İstanbul 1940, s. 210.

38 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, V. Cilt, 5. Baskı, Ankara 1983, s. 142-164; karşılaştırmız Berkes, 163-201.

II. Mahmud reformları, yeni Sultan Abdülmecid (1839-1861) tarafından geliştirildi. Yeni Sultan, iktidarının ilk yıllarında nükseden Mısır isyanı ile meşgul oluyordu. Mısır Paşası Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa tarzındaki reform denemeleri oldukça başarılı olmuştu. Paşa, özellikle askeri alanlarda yaptığı yeniliklerle Osmanlı ordularını yenebilecek bir güce ulaştı³⁹. Yeni Sultan da hem babasının yeniliklerini devam ettirmek hem de Mısır gibi daha radikal kararlı Batılılaşma teşebbüslerinde bulunmak amacını taşıyordu⁴⁰. Bu sebeple temelleri II. Mahmud döneminde öngörülen kararlar, 3 Kasım 1839'da alenacele Londra'dan dönen Mustafa Reşid Paşa tarafından Gülhane Hatt-ı Şerifi olarak okundu. Tanzimat adı verilen bu ıslahat fermanları, asıl anlamı ile daha önce klasik Osmanlı sisteminde var olan ve başarıyla uygulanan ancak bir kısmı yazılı olarak gündeme gelmeyen prensipleri ihtiva ediyordu⁴¹. Özellikle gayri müslimler konusunda yazılı hale getirilen maddeler, yani devletin gayri müslim tebaasına karşı hoşgörüsü ve himaye sağlaması ve onlara kendi cemaatları işlerinde büyük ölçüde özerklik tanınması⁴², aslında klasik İslam geleneklerinde, İslam hukukunda ve bunun Osmanlı uygulamasında vardı. Tanzimatın ilanından sonraki evrede - 1841-1845 arasında kesintiler olsa bile - hukuk reformu başta olmak üzere, maliye ve eğitim alanlarında yapılan Batılı reformlar⁴³ Osmanlı toplumu için oldukça yeni ve çarpıcı idi. Bu dönemde gerek Avrupa devletlerinin baskısı ve bunun Türk bürokratlar ve bilhassa dönemin en nüfuzlu kişisi Reşid Paşa'nın nezdinde yarattığı psikolojik durum, bazı reformların acele olarak Batı'dan alınmasına sebep oldu; ancak bu reformların adaptasyon işlemlerini zorlaştırdı ve adeta çetrefilleştirdi.

1839'dan 1856 Paris Barışı'na kadarki dönemde Osmanlı hariciyesi başta olmak üzere devlet yönetiminde etkili olan Reşid Paşa idi. Ancak 1856'da

39 Josef Matuz, *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt 1994, 3. Baskı, s. 227.

40 Shaw, II, 35-38.

41 Edgar Hösch, *Geschichte der Balkan-Länder. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, 1993, 3. Baskı, s.97.

42 Salâhi R. Sonyel, "Tanzimat ve Gayrimüslim Uyruklar", *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim- 3 Kasım 1989, Ankara 1994, s. 339-351.

43 *Tanzimat'ta Batılılaşmanın kimliği konusunda bir yorum için bakınız, Mehmet Aydın, "Tanzimatla Aranan Hüviyet", Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim- 3 Kasım 1989, Ankara 1994, s. 15-18.

gündeme gelen ve Avrupa'lı devletlerin görelî de olsa baskısı sonucu özellikle gayri müslimlerin haklarını bir Avrupa müdahalesi içine sokan *Islahat Fermanı*⁴⁴ döneminde ise Âli ve Fuad Paşaların⁴⁵ yıldızı parladı. 1856'dan sonra da Osmanlı reformları, öncüllerinin çizgisinde devam etti. Yeni reformcular da yabancı dil bilgileri sayesinde Batılı reformlara oldukça açıktılar ve hızla yükseldiler. Onların döneminde, eskiden zor görünen ve gerçekleşmesinde büyük zorluklar yaşanan projeler artık olağan gibi görünüyordu. Çünkü Osmanlı toplumu reformlar konusunda oldukça önemli bir mesafe almıştı. 1861'de Sultan Abdülmecid'in ölümü ile birlikte tahta oturan Abdülaziz (1861-1876) selefine göre oldukça merkeziyetçi ve sert mizaçlı biri idi. Ancak onun döneminde de artık reformların durması imkansızdı. Bir kere her yeni reform başka bir Avrupa müdahalesini, her müdahale başka bir reform hareketini gerektirir olmuştu. Bunlara ilaveten Abdülaziz döneminde, çoğu kültürel ve moda bazındaki yeni reformlar, Osmanlı maliyesine oldukça fazla yük getirdiğinden⁴⁶, dış baskıların yanısıra iç huzursuzluklar da had safhaya çıktı. Bütün bunlara rağmen eğitim reformu başta olmak üzere farklı alanlarda bir dizi yenilikler devam ediyordu.

1868'de açılan *Galatasaray Sultanisi* orta eğitim alanında açılan ve dili Fransızca olan Batılı modern ve ciddi bir teşebbüstü⁴⁷. Bu okulun Türk modernleşme tarihinde oynadığı rol oldukça önemlidir. Bu okuldan mezun olanlar, daha sonraki süreçte Osmanlı bürokrasisi⁴⁸ başta olmak üzere yönetimin

44 Davison, I, 68-74.

45 Islahat Fermanı'nın hazırlanmasında ve ilanında Mustafa Reşid Paşa'nın bir katkısı söz konusu değildi. Her ne kadar Reşid Paşa, 1858'deki ölümüne kadar kısa süreli de olsa iki defa daha Sadrazamlık yapsa da, şimdi eski öğrencileri ve yeni rakipleri Âli ve Fuad Paşaların rolü en üst safhada idi. Davison, I, 101

46 Mehmet Beşirli, *Die europäische Finanzkontrolle im Osmanischen Reich in der Zeit von 1908 bis 1914*, Berlin 1999, Birinci Bölüm.

47 Davison, II, 17-18.

48 Osmanlı Devleti'nde, III. Selim'den İmparatorluğun sonuna kadarki evrede bürokratik reform için bakınız, Carter V. Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bâbâli (1789-1922)*, İngilizce'den çevirenler: Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İstanbul 1994; bir başka çalışma için bakınız, aynı yazar, *Kalemiyye'den Mülkiyye'ye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, 1989 İngilizce baskısından çeviren: Gül Çağalı Güven, İstanbul 1996.

en üst birimlerinde görev aldılar ve Batılı fikirlerin Osmanlı toplumuna aktarılmasına aracılık ettiler. 20. yüzyılın başından itibaren basit bir gözlemlerle, İttihatçı ve Cumhuriyetçi kadrolarda Galarasaray mezunu yüksek derecedeki bürokratların sayısı hiç de az değildir.

Tanzimatın; belki de 19. yüzyılın en önemli hukuk reformu Mecelle olarak tanınan ve ilk bölümü 1870'lerde yayımlanan yeni bir medeni hukukun ilanıydı. Mecellenin hazırlanmasında, dönemin fikir hayatında önemli bir zat olan, bilim adamı, tarihçi ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa'nın yeri tartışılmazdır. 1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başkanlığına getirildiğinde,⁴⁹ zaten fiilen Adliye Bakanlığı'nın başı olmuştu. Dönemin önemli simalarından biri olarak bilinen Âli Paşa'nın Fransa'dan alınmasını salık verdiği medeni hukukun karşısında İslam hukukunun geleneği ve şekli içinde kalmayı tercih eden Ahmed Cevdet Paşa'nın bu davranışı topyekün *Batılılaşmacılara* karşı *gele- nekselliğin modernleşmesi* biçiminde bir başarı olarak kabul edildi. Bu aşamadan sonra görülebilir ki, yönetimde iki bürokratik eğilimin siyasi tavırları ve reform siyasetleri daha berraklaşmıştır. Birincisi; kaynağını Batı'dan alan ve yüzyılların şekillendirdiği geleneksel bilgi birikimini dikkate almaksızın tamamen Batı'nın kurum ve kuramlarını Osmanlı toplumuna adapte etmeyi amaçlayan *Batıcı Reformcular*, ikincisi de moderniteden etkilenmekle beraber, reformların kurumlara adaptasyonunda Osmanlı geleneğini önemseyen ve İslam hukukunun esas yetki alanlarına müdahale etmeden yenileştirmeye çaba gösteren *Gelenekçi Reformcular*.

1876'dan sonraki devrede ise, yeni yüzyılın erken devirlerine kadar yeni fakat daha aktif bir modernleşme programı Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) ile devreye sokulacaktır. Tanzimat reformları, III. Selim'den itibaren şekillenmeye başlayan ancak asıl planlama sahasını II. Mahmud'un liderliğinde bulan, I. Abdülmecid ve Abdülaziz döneminde de en üst düzeyde uygulanan bir dizi reform hareketlerini ihtiva etmekte idi. Bu reformlar zamana bağlı olarak kimi zaman kesintiye uğrasa da, artık 19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde geri dönülemez bir potansiyel gelişme olmuştu. Nitekim 19. yüzyıl Türkiye-si'nde, bozulan kurumları yeniden düzeltmekten başka çare yoktu. Tanzimatçı-

49 Ali Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1988, Cilt 3, s. 116.

lar bütün başarısızlıklarına rağmen, daha sonra yapılacak olan modernleşme için zorunlu olan temelleri oluşturdular. Ancak çoğu alınan reformlar yanlış tespit ve uygulamalar sonucu, başarısızlığa uğradı ve hatta Osmanlı toplumunu demoralize etti. Çünkü çoğu reformlar Avrupa kaynaklı uygulama ve yöntemlerin, Avrupa devletlerinin baskılarıyla değilse bile, teşvik ve istekleriyle Avrupalı uzman ve danışmanların yardımıyla müslüman bir ülkeye zorla kabul ettirildi⁵⁰. Ancak her türlü başarısızlıklara rağmen, yerleşmeye yüz tutmuş reformlardan geri dönüş mümkün değildi.

IV. Abdülhamid Reformları ve Dengeli Modernleşme

1. Tanzimat Reformlarına Tepki ve Muhalefet Kaynaklarının Oluşması

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat reformlarının başarısızlıkları, İmparatorlukta yeni muhalefet kaynaklarının oluşması için ilk belirtileri de başlatmıştı. Avrupa'da endüstri ve bilimin hızla ilerlemesi ve bunları gerek fabrika ve gerekse okul olarak İmparatorluğa adapte etmek için II. Mahmud'tan itibaren süren çabalar biliniyordu. Bu adaptasyonu da gerçekleştiren, daha çok Avrupa görmüş ve yabancı dil öğrenmiş ve az çok Batılı fikirlere açık simalardı. Zamanla bunlar Avrupa'da teknik ve endüstriyel gelişmelerin dışında da önemli ilerlemelerin olduğunu gördüler. Özellikle Avrupa devletlerinin yönetim şekillerinde ortaya çıkan değişim ve gelişim en çok dikkatleri çeken olanı idi. Ancak bu fikirleri uygulama alanına dönüştürmek, Sultan Abdülmecid iktidarında pek mümkün değildi. Yumuşak karakterli ve Avrupalı fikirlere açık olan bu sultandan sonra yönetime gelen Abdülaziz'in daha sert ve merkezi iktidarı muhalefet kaynaklarının gün yüzüne çıkması için bir fırsat yaratmıştı. 1860'lar Türkiye'si'nde artık reformların geleceği değil, Sultan'ın yetkilerinin sınırlanıp sınırlanamayacağı konuşuluyordu. Yeni aşamada söz konusu olan okul görmüş

50 Tanzimat ve karşısındaki görüşler için bakınız, Kazım Yetiş, "Tanzimat Karşısında Tavırların Tasnifi", Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara 1994, s. 107-134.

ve Batılı fikirlerden etkilenmiş bir grup aydının, gücü tartışılmaz bir seviyeye ulaşmış bürokrasiye karşı baş kaldırması idi. Yeni Türkiye'nin bundan sonra fikrîsel yapısında ve yönetim sisteminde değişikliği ve gelişmeleri arzulayanlar, siyasetten ve bürokrasiden gelenler değil, yazarlardan ve fikir adamlarından oluşan aydınlanmacı fikirlere açık insanlardı. İşte bu aşama, Osmanlı modernleşme çalışmalarında bir evrimdi. Çünkü modernleşme artık bazı bürokratlar ve devlet adamlarının zorlamasıyla değil, yeni oluşmaya ve filizlenmeye başlayan entellektüellerin çabası ve istekleri ile yeni bir çerçeveye bürünecekti. Bunlardan özellikle Avrupalı fikirlerden ve edebî gelişmelerden etkilenen İbrahim Şinasi (1826-1871), Ziya Paşa (1825-1880) ve Namık Kemal (1840-1888) gibi çağlarına damgasını vuran şahsiyetler⁵¹, dönemin siyasi simaları tarafından da korundular. İlk iki edebî şahsiyet kimi zaman devlet yönetiminde de görev aldılar. Arkalarında Mustafa Reşid Paşa gibi Batılı reformları tereddütsüz Osmanlı toplumuna aktaran devlet adamı vardı. Namık Kemal ise, şüphesiz hepsinden daha yetenekli idi⁵². Özellikle *hürriyet* ve *vatan* kavramları, fikirlerinin iki ana kaynağı idi. Çok geçmeden Şinasi'nin etkisinde kaldı ve onun Avrupa'ya kaçmasından sonra *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*'ni çıkarmaya devam etti. Dönemin iki etkili bürokratu Fuad ve Âli Paşalar ile devamlı çatışmalarından dolayı zamanla Avrupa'ya kaçarak faaliyetlerini önemli Batı metropollerinde sürdürdüler. Ancak bu paşaların ölümlerinden sonra görece de olsa sağlanan yumuşak siyasi ortamdan faydalanarak, yurda döndüler ve bazı devlet memuriyetlerinde vazife aldılar⁵³. Namık Kemal ve arkadaşları için tasarlanan Osmanlı toplumunda kesin bir modernleşme, sosyal ve siyasal reformları gerektiriyordu. Bunu gerçekleştirecek de *yetişmiş aydın bürokratlar ve bilinçli bir kamuoyu* idi. Bu yolla belki de ilk planda yapacakları şey hür bir kamuoyu yaratmak ve bunu Avrupa'daki gibi organize ederek, siyasi kurumları evcilleştirmekti. Bunu da basın yoluyla gerçekleştirebileceklerine inanıyorlardı. Birkaç teşebbüse de geçtiler; gazete ve dergi yayınlamaya başladılar. Ancak fikir-

51 Davison, I, 206-215-

52 Namık Kemal'in hayatı ve entellektüel bir sima olarak Türk modernleşmesine olan katkıları için bakınız, Önder Göçgün, *Namık Kemâl*, Ankara 1987; Mehmet Kaplan, *Namık Kemâl*, İstanbul 1948.

53 Cezmi Erarslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, İstanbul 1992, s. 60.

leri tehlikeli bulunarak bazıları kapatıldı ve Avrupa'da yayın hayatlarına devam ettiler. Bütün bu faaliyetleri sonucu, Türk gazeteciler ve yazarlar haberden yoruma kadar birçok konuda ehlileştiler ve zamanla fikirlerini daha açık olarak ifade etmeye başladılar.

II. Mahmud'tan itibaren Türkiye'de yeni bir elit sınıfın oluşmaya başladığı biliniyordu. Bunlar zamanla tamamen Batılı fikirler ile mücehhez olarak, faaliyetlerini hızlandırdılar. Bazıları devlet kademelerinde yükselmeye başladıklarında önleri klasik alaylı bürokratlar tarafından kesilmeye başladı. Ancak yeni entellektüeller onlarla mücadele metodlarını da öğrenmeye başlamışlardı. Basın yoluyla kitlelere ulaşmak ve bir kamuoyu oluşturmak; ikincisi de muhalefet örgütleri kurarak daha organizeli olmak. Basın ve edebiyat yoluyla yaptıkları muhalefet zaten olgunlaşmıştı. Şimdi sıra organizeli ya da organizesiz hareketlere gelmişti. Artık siyasi güç sınırlandırılacaktı. Osmanlı mutlakiyet yönetimine karşı ilk belli başlı muhalefet hareketini 1859 Kuleli Vakası⁵⁴ ile başlatmak Türkiye'de gelenekselleşmiştir. Küçük bir grubun Sultan Abdülmecid'i tahtan indirmek için başlattığı suikast, kısa süre sonra ortaya çıkarılmış ve hareket sonuçsuz kalmıştır⁵⁵. Bu teşebbüs, Osmanlı devlet yönetiminde meşruti hükümete giden yolda ilk muhalefet hareketi olarak kabul edilmesine rağmen, bu savı destekleyecek bilgiler henüz berrak değildir ya da bu konuda ortak bir birliktelik sağlanmış değildir. Namık Kemal başta olmak üzere altı kişilik bir grubun 1865'deki teşebbüs ve teşkilatlanmaları, daha sonraki muhalefetin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu hareket, Mısır hanedanından Mustafa Fazıl Paşa'nın da teşvikiyle⁵⁶ genişleme eğilimi gösterince, ele başlarından Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Paşa, Âli Paşa tarafından alelacele sürgün edildiler. Daha sonraki süreçte bu hareket Yeni Osmanlılar⁵⁷ adını aldı. Baskılara dayanamayarak zamanla faaliyetlerini Batı'da sürdürdüler. Bir zaman sonra da Prens Mustafa Fazıl'ın Sultan'la anlaşıp, İstanbul'da nazır olması ile dağılma eğilimleri gösterdiler. Âli Paşa'nın ölümünden sonra da bazı Yeni

54 Aynı eser, 57-58.

55 Davison, I, 116-118-

56 Davison, I, 215-223, 226-229.

57 Enver Koray, "Yeni Osmanlılar", 150. Yılında Tanzimat, yayına hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 547-565.

Osmanlı aydınlar ülkeye döndüler. Ancak Sultan Abdülaziz'in yönetiminde ortaya çıkan mali ve siyasi krizler yeni yönetimin ve yeni Sultanın gerekliliğini aydın-lara göstermekte gecikmedi ve sonrasında hala tartışılan bir yöntemle Abdüla-ziz tahtan indirildi⁵⁸. Yeni Sultan V. Murad'ın kısa saltanatından sonra meşrutî hükümet başta olmak üzere bazı şartları kabul etme sözü veren⁵⁹ II. Abdülha-mid, Osmanlı tahtına geçti ve böylece Osmanlı yönetiminde ilk *meşrutî hükü-met* denemesi 1876'da başladı.

2. Abdülhamid Reformlarının Mantığı ve Denge Dönemi

1876'da Osmanlı Devleti'nde ilk anayasal deneme olarak *Kanun-ı Esasi* yayınlandı ve meşrutî anayasal yönetime geçildi. Kısa süre sonra da bir *Mebu-san* ve bir de *Ayan Meclisi* olarak iki organ işlevine başladı. Sultan Abdülha-mid, Sadrazamlığa ise dönemin entellektüel simalarından Mithad Paşa'yı 19 Aralık 1876'da atadı⁶⁰. Bu ilk Osmanlı anayasasının ilanı ve meclisin açılması konusunda gerek içerde ve gerekse dışarda çok şey yazılmış ve çizilmiştir. Kimilerine göre bu anayasa, iç şartları ağırlaşan ve Balkan vilayetlerinde bü-yük isyan hareketleri ile karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti'nin, dış baskılardan korunması⁶¹ ve Batılı devletleri oyalama taktiğinden ve Rusya ile çıkması muhtemel bir savaşta Batı desteğini sağlamaktan öte birşey değildir; kimilerine

58 Sultan Abdülaziz'in ölümü üzerinde spekülasyonlar hala devam etmektedir. Öldürül-müş müdür yoksa intihar mı etmiştir? Markus Köhbach, "Ahmed Cevdet Paschas Tezâ-kir und Ma'ruzât als Quelle über das Leben und die Persönlichkeit Ahmed Midhat Paschas", Uluslararası Midhat Paşa Semineri- Bildiriler ve Tartışmalar -, Edirne, 8-10 Mayıs 1984, Ankara 1986, s. 21.

59 Davison, II, 122

60 Aynı eser; 159.

61 1876 Anayasası ilan edilmeden hemen önce Avrupa'nın büyük devletleri Balkanlar'da-ki Osmanlı tebaasının lehine İstanbul'da bir konferans toplanmasını sağladılar. Toplan-tıda Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak bağlı Balkan milletleri ve vilayetleri lehine re-form adı altında özerklik taleplerini dile getirmeye başladılar. Mithad Paşa ve arkadaş-ları da anayasayı ilan ettirerek gelebilecek dış baskıları önleme yoluna gitmişlerdir. Çünkü anayasanın ilanı ile bütün Osmanlı tebaası eşit olacağından gelebilecek reform talepleri kendiliğinden devre dışı kalacaktır.

göre de sultanın yetkilerini sınırlandıran bir anayasalı meşrutiyete geçmek ve böylece Osmanlı yönetim erkini modernleştirmek. Her ne şekilde algılanırsa algılanırsın esas olan Osmanlı Devleti'nin meşrutî bir rejime geçtiğidir. Ancak bu anayasanın ömrü uzun olmamıştır.

Sultan II. Abdülhamid Rusya ile savaşın baş göstermesi ve toplanan Osmanlı meclisinde devlet faydasına kararların çıkmamasını gerekçe göstererek ve anayasanın kendisine verdiği yetkiye (113. Madde) istinaden anayasayı rafa kaldırmış ve Meclisi de tatil etmiştir⁶². Şubat 1878'den Temmuz 1908'deki Genç Türk Devrimi'ne kadar Sultan, siyasi anlamda herhangi bir reform hareketine girişmemiştir. Hürriyetçi yaklaşımlara da meydan vermemiş ve Tanzimat'ın başarısızlıklarına karşı oluşan muhalif Genç Osmanlılar da anayasanın devre dışı bırakılmasıyla büyük darbe yemiştir. İmparatorluğun idari sistemini modernleştirmek ve Batılı örneklerle göre yeniden örgütlemek isteyen bu entelektüel hareket, önce Tanzimat'ın keyfi ve mutlakiyetçi yönetimine karşı çıkmıştı. Onlara göre, Tanzimatçılar yerine yenilerini koyup yerleştirmeden eski kurumları da yok etmişlerdir. Dahası iç baskıya bir de dış müdahale ve sömürüyü eklemişlerdi. Onlara göre, bütün bu olumsuzlukların çaresi, meşrutî ve parlamenter bir hükümet şekli idi. Bu isteklerine 1876'da kavuşmuşlardı. Ancak iki yıl geçmeden anayasanın devre dışı bırakılmasından sonra, çoğu ülke dışına kaçtılar; bazıları ya devlet tarafından zararlı görülen hürriyetçi fikirlerini terkederek memuriyetler aldılar, bazıları da maaşlı olarak imparatorluğun muhtelif bölgelerini sürgün edildiler⁶³.

Sultan II. Abdülhamid her ne kadar siyasi reformlara meydan vermemişse de, bunun dışında devletin bütün kurumlarında acilen fakat tedbirli Batı kaynaklı reform hareketlerine girişmiştir⁶⁴. Sultan, iç ve dış baskıların varlığına rağmen, kendi iç dinamiklerini düşünen, İslam hukuku ve yerleşmiş Türk geleneğine aykırı düşmeyen reformların akıllıca seçilmesine ve uygulanmasına karar vermiştir. Sultan hatıralarında reform politikasını şöyle açıklamaktadır⁶⁵:

62 Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt 12, İstanbul 1989, s. 40.

63 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952, İstanbul 1952, s. 105.

64 Abdülhamid reformlarının mantığı için bakınız, Shaw, II, 273-306.

65 Sultan Abdülhamid, Siyasî Hatıratı, Beşinci baskı, İstanbul 1987, s. 195-196

“Eğer bizde bazı ıslahatlar kabul edilecekse, memleketin hakikî şartları göz önünde tutularak yapılmalıdır. Yani teferrüt etmiş bir kaç idarecinin fikir seviyesi değil, halkın medeniyet seviyesi nazara itibara alınmalıdır. Avrupa’dan gelen herşeyi şüpheyile karşılayan, pek çok defa fermanlarımızı aldığı anda yakan ulema sınıfın aksülamelini de hesaba katmak lâzımdır. Islahat tatbikinde her adımı atmadan evvel zemini yoklayarak, yavaş yavaş hareket etmekte haklı olduğuma kaniyim. Avrupa medeniyetinin en iyi taraflarını alıp, şark kültürüyle meczetmek suretiyle meydana gelecek ve olgunlaşacak yepyeni bir medeniyeti, bizde ancak müstakbel nesiller görebileceklerdir”. İşte bu reform görüşleri ışığında Sultan Abdülhamid, adli ve hukukî reformlardan, ulaştırma ve haberleşmeye ve eğitim reformlarına kadar bir dizi gerçekleştirdiği modernleşme eğilimleri ile Tanzimat’tan aldığı reform denemelerini geliştirmiş⁶⁶ ve modern Türkiye’nin kuruluşuna öncülük etmiştir. Özellikle eğitim alanında yaptığı hamleler⁶⁷ kayda en değer olanıdır. Çünkü Sultan’a göre eğitim alanındaki reformasyon, bütün diğer gelişmelerin temel şartı idi. Basına sansür konga bile, basın faaliyetleri de Türk modernleşmesine katkıda bulundu. Politik düşüncelerden tecrit edilmiş Türk aydını edebî eserler başta olmak üzere bilimsel eserlere yöneldi. Dönemin entellektüel simalarından Ahmet Mithad (1844-1912), Ebüzziya Tevfik (1849-1913), Tevfik Fikret (1867-1915) ve Mizancı Murad Bey (1853-1912) gerek basın ve gerekse edebî eserler yoluyla, çağlarının modernitesinin gelişmesine öncülük ettiler. Mizancı Murad gibi bazıları eski klasik Osmanlı ulema tipini temsil etseler bile, dolaylı da olsa Batılı fikirlerin etkisinde kaldıklarından gelişme ve geliştirmeci fraksiyonlara açıldılar.

66 Bernard Lewis, Sultan II. Abdülhamid’i Tanzimat reformlarının tamamlayıcısı olarak görür. “Abdülhamid...istekli ve eylemli bir yenilikçi, Sultan Abdülaziz’in ve otokratik reformculuklarına karşı Genç Osmanlıların müstebit idare devresinde ilk Türk hürriyetçi eleştirisini yükselttikleri Tanzimat devlet adamlarının gerçek varisiydi. Politika bir yana, Abdülhamid idaresinin ilk on yılları, yüzyılın başından beri her hangi bir dönem kadar aktif bir değişme ve reform dönemi idi; ve reformcu şevkleri dolayısıyla önceki daha ünlü hükümdarlar sırasında başlatılmış veya tasarlanmış pek çok şeyler bu dönemde tamamlandı. Bütün Tanzimat hareketinin - hukuk, idare ve eğitim reformunun - Abdülhamid idaresinin bu ilk yıllarında gerçekleştiğini ve zirvesine eriştiğini söylemek mübalağâ olmaz.”, Lewis, 176-177.

67 Sultan Abdülhamid’in reformlarının temelini oluşturan eğitim reformu konusunda bakınız, Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, İstanbul 1980.

II. Abdülhamid'in politik fikirlere izin vermeyen yönetim tarzı zamanla muhalefetin oluşmasının baş sebebi oldu. Ancak garip bir gelişmedir ki, Abdülhamid'e muhalif olanlar onun açtığı okullarda yetişen ve şimdi dönemin entellektüelleri arasında hızla sivrilme eğilimleri gösteren simalar olmuşlardı. Her ne kadar Abdülhamid iktidarının geç dönemlerine kadar yönetimde profesyonelleşmiş bir bürokratik kadronun varlığı devam ediyor ise de, bunların mevkileri eskiye nazaran daha güvenilir değildi ve hatta genç güzidelerin politik ayak sesleri duyulduğunda bunlar daha da tedirginlik yaşamaya başladılar. Kaynağını Genç Osmanlılar'ın heyecanlı ve romantik eserlerinden alan ve yeniden organize olmaya çalışan elitler, ilk muhalefet örgütlerini 1889'da Terakki ve İttihad adıyla kurdular ve örgütleri askeri ve askeri tıp öğrencileri başta olmak üzere bütün yüksek okullar arasında hızla revaç buldu. Daha sonraki süreçte Ahmed Rıza başta olmak üzere Mizancı Murad Bey hareketin liderleri olarak sivrildiler⁶⁸. Genç Türk hareketi, Sultan tarafından daha başta kesilmesine ve elebaşların yurt dışına kaçmalarına rağmen, daha sonraki süreçte bu hareket 1908 devrimine kadar açık ya da gizli gittikçe kök saldı ve birkaç subayın başlattığı beklenmedik bir devrimle iktidara geldi⁶⁹.

Sultan Abdülhamid'in özellikle eğitimde yaptığı atılımlar ve açtığı okullardan yetişen yeni jenerasyon gençlerin yürüttüğü harekette Ahmed Rıza'nın Meşveret'i ön plana çıktı. 1889'da Bursa Milli Eğitim müdürü iken Avrupa'ya kaçan Ahmed Rıza, karizmatik liderlik özellikleri sayesinde Avrupa'da Genç Türk hareketinin baş temsilcilerinden biri haline geldi. Auguste Comte'nin pozitivist felsefesinden etkilenen Rıza'nın Meşveret'i Paris'te yayımlanmaya başladı ve yaşa dışı yollardan yurda sokularak bir kamuoyu oluşturulmaya çalışıldı. Bu sıralarda dönemin önemli simalarından Mizancı Murad Bey, Sultan'a sunduğu lâyhılardan pek bir fayda gelmeyeceğini anladığından Mısır'a kaçtı. Sonuçta bir taraftan Avrupa diğer taraftan Mısır'dan organize edilen hareket,

68 Ahmed Rıza ile Mizancı Murad'ın siyasi görüşleri ve bir karşılaştırma için bakınız, Şerif Mardin, Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri, 1895-1908, III. Baskı, İstanbul 1989, Bölüm V ve Bölüm III; karşılaştırınız, Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihad ve Terakki, İstanbul 1987, s. 31-35.

69 Alan Palmer, Osmanlı İmparatorluğu - Son Üç Yüz Yıl - Bir Çöküşün Yeni Tarihi, İngilizce baskısından çeviren: Belkis Çorakçı Dışbudak, İstanbul 1995, 1992 s. 224

çıkardıkları yayınlarını hızla yurda sevkettiler. Bunların karşısında Sultan, muhalefet kaynaklarının yurt içindeki temsilcilerini askeri mahkemelerde yargılatırarak sürgüne gönderdi. Bu tarz teşebbüslerle muhalif hareket dağılmadı ve daha da değişik çevrelerde yayılma eğilimleri gösterdi. Bunu anlayan Sultan, başka bir taktiğe yönelerek, Genç Türk hareketinin Avrupa’da bölünmesini sağlayacak politikalara yöneldi. Özellikle Mizancı Murad’ın Mısır’dan Avrupa’ya gelmesi ve Cenevre’de Ahmed Rıza karşısında etkili bir Genç Türk lideri olarak yükselmesi sonrasında hareket, bölünme eğilimleri göstermeye başladı. Diğer taraftan Murad Bey’in kısa süre sonra Sultan’la anlaşıp yurda dönmesi, hareket arasında şok etkisi yaptı ve Murad’ın bıraktığı yerden Abdullah Cevdet İctihad’ını çıkararak devam etmeye başladı⁷⁰. Ancak bu sırada Damad Mahmud Celaleddin Paşa’nın oğulları Sebahaddin ve Lütfullah’in Avrupa’ya kaçmaları, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalan Genç Türkler üzerinde doping etkisi yaptı. Ancak bu defa da Sebahaddin, Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet fikirleri etrafında liberal bir yaklaşımla, Ahmed Rıza’nın karşısına önemli bir rakip olarak çıktı⁷¹. Bu iki grup arasındaki ayırım 1902’deki Genç Türk Kongresi’nde daha da belirginleşti. Özellikle Kongrede askeri grupların hareketin içine çekilerek bir ihtilalin hazırlanması ve Sultan’ın tahtından indirilmesi, bunu yaparken de dış müdahalenin söz konusu edilmesi en çok tartışılan konulardandı⁷². Ahmed Rıza kesinlikle bir dış müdahaleden yana değildi. Bu aşamadan sonra Ahmed Rıza’nın milliyetçi fikirleri ile Prens Sebahaddin’in liberal görüşleri çatışma içine girdi. 1906’dan sonra Genç Türk hareketi içine sayıları küçük de olsa genç subayların katılmaya başlaması⁷³, harekete sürükleyici bir gizem verdi. Eskiden askeri öğrenci durumunda olan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti başta olmak üzere Genç Türk hareketinden etkilenen simalar, şimdi subay olarak önemli birliklere komuta etmeye başlamışlardı⁷⁴. 1907’deki İkinci Genç Türk Kongresi’nde Sultan’ın tahttan indirilmesi konusunda bütün müslüman gayrimüslim gruplar birleşti⁷⁵. 9 Haziran 1908’de

70 Abdullah Cevdet ve siyasi fikirleri için bakınız, Mardin, Bölüm VI.

71 Prens Sebahaddin için bakınız, Mardin, Bölüm VIII.

72 Akşin, 43-46.

73 Aynı eser, 59 vd.

74 Beşirli, 64.

75 Akşin, 65-69.

İngiliz ve Rus hükümdarlarının Reval'de Osmanlı Devleti'nin geleceğini ve parçalanmasını görüşmeleri bardağı taşıran son damla oldu. Genç subaylar ani bir hareketle Saray'a isyan ettiler ve bu hareket sonrasında Sultan, 23/24 Temmuz'da anayasayı tekrar yürürlüğe koyduğunu ve Meclisin açılacağını ilan etti⁷⁶.

İkinci Meşrutiyet birincisinden daha uzun sürdü; ancak o da başarısızlıklar, hayal kırıklıkları ve karşılıklar içinde sona erdi. "İçerde ve dışarda, tehlikeler ve güçlükler pek büyüktü; Meşrutiyetin savunucuları pek az, pek zayıf ve pek yetenezsiz idiler. Anayasa yürürlükte kalmış ve seçimler yine yapılmış olmakla beraber, rejim, Genç Türk liderlerinin, ancak 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisiyle sona eren, bir çeşit askeri oligarşi halinde dejenere oldu"⁷⁷.

Sonuç

Osmanlı toplumunda 19. yüzyıldan önce mülkiyye, kalemîyye ve ilmiyye başta olmak üzere değişik idari katmanlarda derin ve etkili bir huzursuzluğun başgösterdiği biliniyordu. Bu açıdan 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı toplumunda aksayan yönlerin düzenlenmesi için reformasyon hareketlerinde bulunuldu. III. Selim'den başlayarak kademe kademe yaygınlaşan bu reformlar, II. Abdülhamid'in modern, dengeli ve profesyonel uygulamaları ile zirvesine çıktı. Tanzimat'ın getirdiği başarısızlıkların büyük bir çoğunluğu politik uygulamalar hariç Abdülhamid iktidarında düzeltildi. Tanzimatla birlikte çoğu devlet aygıtında yapılan kapsamlı reformlar, zamanla değişik problemleri de beraberinde getirmişti. Tanzimat reformlarının şekillenmesinde Avrupa görmüş ve Batılı kurumların kendi içindeki dengeli ve ilerlemeci fonksiyonlarını temaşa etmiş mülkiyyeliler bulunsa da, bunların yorumları ve uygulamaları indî ve basit bir tercümeçi zihniyetten ileri gidememişti. Devletin bütün maddi ve manevi olanaklarını kullanarak, modernleşmeyi adeta dayattığı bir ortamda,

76 Oral Sander, *Siyasi Tarih. İlkçağlardan - 1918'e -*, İstanbul 1992, s. 239.

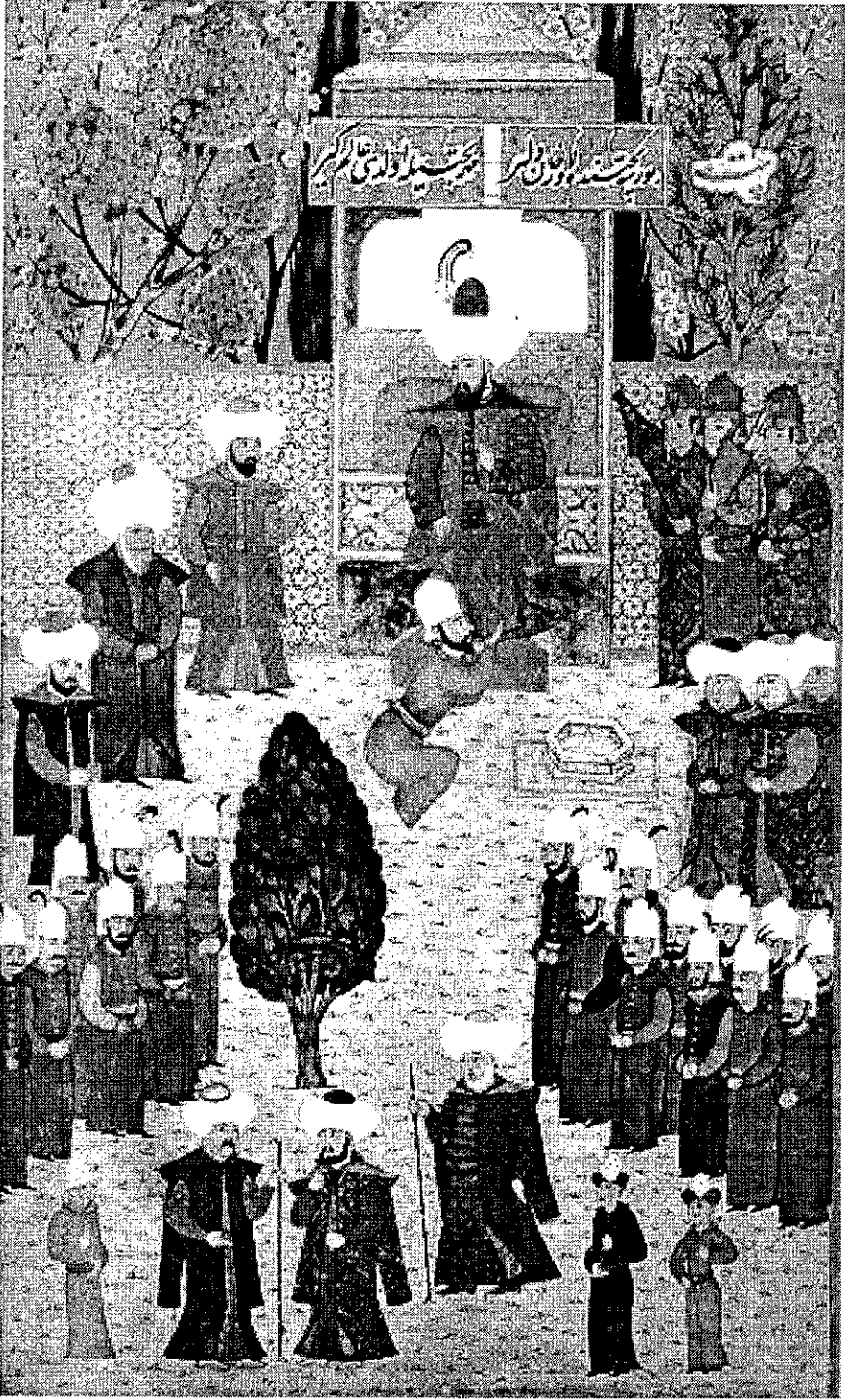
77 Lewis, 210.

yeni filizlenme aşamasındaki Osmanlı modernleşmesi, modernleşmeden çok “modernleştirme”⁷⁸ biçiminde tezahür etmişti⁷⁹.

Diğer yandan Osmanlı modernleşmesini oportunist olmayan bir yaklaşımla makro düzeyde tartışırken, karşımıza geleneksel, - islamî - ya da küresel fark ve nüans anlayışları çıkar. Çünkü Osmanlı’dan günümüze devam eden Türk modernleşmesi tartışmaları özellikle iki üst kimliğin ve elitlerinin birbirleriyle tartışmasına sahne olmuştur. Klasik ve geleneksel anlayışın oluşturduğu İslami ve Batıda okumuş ya da Batı’nın kültürel çevrelerinin etkisinde kalarak şekillenen modern kimliğin birbirleriyle mücadelesi, Osmanlı benliğinde yeni bir moderniteyi adeta zorunlu kılmıştır. Başlarda “Batıcı” ve “Gelenekçi” olarak ayrılan aydınlar, zamanla “Batıcılar”, “Osmanlıcılar” “Türkçüler” ve “İslamcılar” olmak üzere çeşitli fraksiyonlara ayrıldılar. Bu ikilemin temelinde Tanzimat’ın yol açtığı gelişmeler vardı: Tanzimat’a kadar herhangi bir ideolojik fikir akımının modern düzeyde mevcut olmadığı Osmanlı toplumunda, Tanzimat sonrası fikirlerin çeşitliliğinde Avrupa’daki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelerin rolü en üst düzeyde olmuştur. Sonuç olarak Osmanlı’dan Türkiye’ye Türk toplumundaki modernleşme tartışmaları dünden bugüne kimi zaman alt düzeyde kimi zaman da entellektüel bazda devam edegelmiştir. Türk toplumunun her kesimindeki düşünce adamları, aydınlar ve bazı bürokratik yelpaze, resmi ideolojinin el verdiği ya da kısıtlamadığı ölçüde modernleşme tartışmalarına bazen aktif bazen de pesimist bir yaklaşımla müdahil olma eğilimindedirler. Aslında bütün tartışma mekanizmalarına, örgütlenmiş sivil basıncı gruplarının faaliyetlerine ve bunların idari organlar tarafından etkisizleştirilme teşebbüslerine rağmen, zaman akıp gitmekte ve dünden bugüne pek çok şeyin değiştiği ya da evrime uğradığı müşahade edilmektedir.

78 Çağlar Keyder, “1990’larda Türkiye’de Modernleşmenin Doğrultusu”, Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik, Editörler: Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, çeviren: Nurettin Elhüseyni, İkinci Basım, İstanbul 1999, s.30.

79 Tanzimat üzerine sosyolojik bir yorum için bakınız, Erol Güngör, “Tanzimat Üzerine Birkaç Not”, Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik, İstanbul 1986, s. 20-28.

Sultan Orhan'ın tahta çıkışı (Hünername)